

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola

Illik Péter

**A hosszú magyar 16. század törésvonalai és értékelései
a hazai közoktatásban**

A habilitációs értekezés tézisei

Budapest

2024

Tartalom

Az értekezés előzményei: a szakmai életút és annak változásai	3
Az értekezés elméleti keretrendszere: a posztmodern mint választási lehetőség.....	4
Az értekezés fókuszpontjai: forrás és módszer	5
Az értekezés konklúziói: narratív trendek és változásai	7
A szerző médiaszereplései, előadásai és publikációi a témában	8
Médiaszereplések	8
Előadások	9
Monográfiák	9
Cikkek, tanulmányok	10

Az értekezés előzményei: a szakmai életút és annak változásai

A habilitációs eljárás jelöltje 2009-ben szerzett PhD doktori címet a PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájában J. Újváry Zsuzsanna témavezetése mellett. A doktori disszertáció és az az alapján elkészült szakmonográfia témája a 17. századi Magyar Királyságban okozott oszmán kártételek felmérése és elemzése volt. Ezen kutatási téma hozzávetőleg 2015-ig tartott, és több monográfiában, szakcikkekben és tanulmányban manifesztálódott. Emellett 2011-ben jelent meg a *Történészek, viták a 16–17. századi magyar történelemről* c. kötet, amelynek homlokterében már az állt, hogy a hazai kora újkor számos eseménye és szereplője gyakran ugyanazon források alapján is gyökeresen eltérő értékeléssel bír, vagyis ez a szakmonográfia már az eltérő hazai tudományos narratívákat mutatta be. E kötet tanulsága vezetett a posztmodern történetelmélet, illetve a recepciótörténeti megközelítés felé. Utóbbi rövid célkitűzése nem a „történelmi tények” feltátarsa, hanem annak bemutatása, hogy ezek miként reprezentálódnak egyes társadalmi rétegek vagy a feltételezett közvélemény gondolkodásában. Ezen elméleti megközelítést is több monográfia reprezentálja, amelyek közül jelen értekezés szempontjából kettőnek van kiemelt relevanciája: (1) *A Mohács-kód: csatavesztés a magyar köztudatban* és (2) *A történészcéh alkonya. Az elmaradt paradigmaváltás*.

A jelölt a tudományos szervező tevékenysége (például a Dominium Uradalomtörténeti Egyesület és a Kurrens Történelem Egyesületbeli szervezői, konferenciaelőadói és publikációs tevékenység) és az egyetemi óraadás (PPKE BTK, KRE BTK) mellett 2003-tól középiskolai történelem tanárként, majd vezető- és kutatótanárként történelem tárgyat oktatott angolul. Ez utóbbi tapasztalatai vezették jegyzetek, tankönyvek írásához (angol nyelven) és a hazai magyar nyelvű tankönyvek és angol nyelvű jegyzetanyagok narratíváinak tanulmányozásához.

A történész és a középiskolai „szál” úgy fűződött egybe a jelölt kutatói tevékenységében, hogy az elmúlt 5 év kutatásainak fő kérdésfeltevése az lett, hogy egyes történelmi témák (őstörténet, a Hunyadiak, a mohácsi csata, a 15 éves háború, Bocskai István, a végvári vitézség, a spanyol armada pusztulása, a Horthy-korszak, a Szent Korona-tan, a vörös- és fehérterror, a kommunizmus áldozatai) miként jelentek meg a hazai általános és középiskolai tankönyvekben. Az adott téma függvényében a 19. és 20. századi tankönyvek tartalmi elemzése történt meg. A változatos témákat három motívum köti össze: (1) a témák feldolgozása azonos módszertannal történt, (2) mindegyik mai napig rendkívül vitatott téma a hazai

történettudományban, (3) a látszólag egymástól távol eső témák több szálon kapcsolódnak egymáshoz, például a mohácsi csata és a spanyol armada pusztulása nemzeti mítosszá vált – bár két külön nemzet számára – vagy például Horthy 1926. évi Mohács-beszéde a korban fontos politikai kontextus adott az akkor 300 éve történt eseménynek. Vagyis a kora újkori események egészen a 21. századig értelmezés tárgyává váltak, és prezentálják az a posztmodern elvet, ami szerint a múlt– nem meglepő módon – a múltban zajlott, de a róla alkotott történelmi narratíva a jelenben születik meg, vagyis ez a múltértelmezés már a jelenben van. Ezért a kettő együttes tanulmányozása indokolt. Leegyszerűsítve: például Horthy Mohács-beszédének értelmezéséhez szükséges a csata, annak értelmezési hagyományainak és a Horthy-korszak (vagy legalább annak eszmetörténeti mozzanatainak) együttes ismerete. Tehát ezek az események nem oksági-logikai módon, hanem asszociatív identitásképző elemként kapcsolódnak egymásba.

Az értekezés elméleti keretrendszere: a posztmodern mint választási lehetőség

A hazai történettudomány érdeklődésén jelenleg is viszonylagosan kívül esnek a nyugati és a hazai posztmodern történetfilozófia (például Gyáni Gábor írásai) és a modern pszichológia (például Hunyady György publikációi) megállapításai és azok gyakorlati következményei. Ezek közül a legfontosabb konklúzió, hogy az objektív múltnak számos legitim (vagyis írott forrásokra épülő, a szakma alapelveit betartó) és legális, de annak akár teljesen eltérő értékelését és értelmezését nyújtó narratívája is lehet. A posztmodern alapállása szerint az objektív múlt jelenben készült narratívája mindig (valamilyen mértékben) szubjektív, amelybe beépül az értelmező személyisége, értelmezői működése, jelene és annak hatásai, továbbá az értelmező tudománypolitikai és egyéb érdekei, céljai. Ez mutatis mutandis igaz az adott forrás korabeli szerzőjére is. Vagyis a történelmi narratíva többszörös értelmezés során jön létre: a múltat értelmezték az írott források létrehozói, míg ezen forrásokat a narratívát létrehozó történész személye szintén értelmezés tárgyává teszi. Ezt egészíti ki a modern hermeneutika és recepcióesztétika azon meglátása, hogy a létrehozott mű (jelen esetben történeti narratíva) pedig „mintegy önálló életre kel” interakcióba lép az olvasóval, vagyis az utóbbi értelmezésének tárgya lesz. Ezért lehetséges, hogy az olvasó akár olyat is belelát az olvasott műbe, ami a szerző

szándékán teljesen kívül esik. Ahogy Keith Jenkins, a modern angolszász posztmodern történetfilozófia apostola fogalmazta meg, maga a világ vált posztmodernné.

Ebből adódik a jelen értekezés számára leghűsbavágóbb következtetés: a vizsgált történelem tankönyvek több legitim és legális történet narratív közül választhatnak, és hozzávetőleg 200 tankönyveinek vizsgálata egy adott téma kapcsán kirajzolja a narratív trendeket és azok változásait.

Az értekezés fókuszpontjai: forrás és módszer

A habilitációs értekezés címe *A hosszú magyar 16. század törésvonalai és értékelései a hazai közoktatásban*. Hunyadi Mátyás halálával valami megváltozott. „Meghalt Mátyás, oda az igazság!” A mondás vélhetőleg már Mátyás halálakor megszületett, de mégis Heltai Gáspártól, mintegy 80 évvel későbből híresült el. A retrospektív történeti narratívaképzés egyik legeklatánsabb példája Mátyás uralkodása, amelyet teljesen más megvilágításba helyezett a halála után 50 évvel kialakult helyzet: A korábbi autonóm, integrált közép-európai nagyhatalom, a Magyar Királyság mintegy 450 évre elveszítette függetlenségét, területi integritását csak az 1718. évi pozsareváci békével (bár Erdélyt közigazgatásilag nem csatolták vissza, ezért szerepelt még ez a márciusi 12 pontban is követelésként), önálló nagyhatalmi státusát pedig soha többé nem nyerte vissza. Ezért az értekezés tartalma 3 pillér köré rendeződik: (1) a hosszú 16. századi témák tárgyalását a Hunyadiak értékelésével kezdi, ami mai napig a hazai emlékezetpolitika homlokterében van. (2) Ezek után pedig a magyar történelmi tudat egyik kiemelkedő traumáját, a mohácsi csatavesztést veszi górcső alá. (3) Az értekezés keretei között a hosszú magyar 16. század zárása pedig Bocskai fejedelemsége, ami szintén mai napig komoly történészi viták forrása.

Az értekezés arra fókuszál, hogy megvizsgálja elsősorban a középiskolai tankönyvek tartalmi és értékelő elemeit elsősorban 1811 (Budai Ézsaiás tankönyve) és 1989 (a politikai rendszerváltozás) között. Ugyanakkor kitekint az elemi, általános iskolai tankönyvekre, illetve az iskolai értesítők (évkönyvek) forrástípusára is. Az 1989 utáni időszak tankönyveibe is betekintést ad, de 1989 és 2020 között a tankönyvi pluralizmus miatt nehezebb átfogó érvényű megállapításokat tenni még akkor is, ha a szocialista narratívák továbbélése több ponton kitapintható a hazai kora újkor tekintetében.

A tankönyvek és iskolai értesítők jól vizsgálható elsődleges írott források a középfokú történelemoktatás tekintetében, mind keresztmetszetben (azaz egy adott időpontban, például 2024-ben) és hosszmetben (például 1800 és 2020 között). Az utóbbi vizsgálat alkalmas narratív trendek és azok változásainak feltárására. Ugyanakkor ez a két forrástípus bizonyos dolgokra nem alkalmas, és éppen ezért jelen értekezés sem vállalkozik ezekre: (1) A forrásokból nem következik, hogy minden intézményben, minden történelemtanár pontosan a tankönyvi anyagot tanította. Tehát nem lehet megmondani, mi történt az órán. (2) A forrásokból nem következik, hogy pontosan azt és úgy tudják a diákok, mint ami a tankönyvekben van, tehát nem lehet pontosan megbecsülni az adott korszak középszintű oktatásba járt emberének történelmi tudását. (3) A tankönyvi szövegek tünetei a mögöttes oktatáspolitikai, intézményi és egyéb változásoknak, tehát önmagukban nem magyarázzák meg a bennük lévő narratív létrejöttének, átalakulásának az okát.

A tankönyvek vizsgálata történész szemmel zajlik és a referenciapont elsősorban a történettudományi tudás, vagyis a történelemtankönyvek narratívái összevethetők a történettudomány jelenlegi állásával és dilemmáival. Jelen értekezés a történelem tankönyveket módszertani szemmel nem elemzi, a vizsgálatba a képi mellékletek és források nem kerültek be. A fentiekből pontosan következik, hogy mire nem alkalmas egy tankönyvi narratív vizsgálat, ezért fontos leszögezni annak hasznát, pozitív hozadékait is: (1) bár nem lehet pontosan tudni a szövegek alapján, mit tanítottak órán vagy mit tudtak a diákok, de azért a tankönyv mégis objektív viszonypontra, mit tudhattak. (2) Számos történész hivatkozik általános és középiskolai tanulmányaira, vagy arra, mit tanítanak a középészintű oktatásban. Ez összevethető a tankönyvek szövegével, vagyis ellenőrizhető. (3) Egy narratív trendvizsgálat összevetve a történelmi szakirodalommal, arra is rávilágít, hogy mennyire tudatosak a tankönyvszerzők és a tankönyvi olvasók, amikor narratívák közül választanak, illetve feltárja, hogy milyen narratívák közül választhattak volna. (4) Utolsóként, de nem utolsó sorban pedig par excellence azért fontos egy ilyen jellegű vizsgálat, mivel ez egy viszonylag elhanyagolt területe a tankönyvkutatásnak és a történettudománynak, recepciótörténetnek is, mivel a kettő metszésében található.

Az értekezés a tankönyveket a nagy magyar történelmi korszakok szerint vizsgálja: (1) 1867 előtt, (2) a dualizmusban, (3) a Horthy-korszakban, (4) a szocialista érában, majd a (5) politikai rendszerváltozás után. A pedagógiai szakirodalom szokott alkalmazni egy alkorszakhatárt, 1945 és 1949 között a demokratikus átmenet tankönyveit említi, azonban az

értekezésben vizsgált témák már 1945-ben szocialista értékelés és frazeológiák mentén jelennek meg, tehát sajnos nem indokolt egy ilyen kitétel alkalmazása.

A vizsgált források nem árulják el készítésük célját, vagyis jelen értekezés nem a narratívák okát, hanem magukat a narratívákat és azok változásait mutatja be 200 év során, tehát egy longitudinális narratív trendelemzés történik. A tankönyvek külső szabályozóit (például a szabályozó kormányrendeletek, NAT, oktatási törvények etc.) és az oktatás intézményrendszerének változásait (például elemi helyett általános iskola) az értekezés szintén nem vizsgálja. A tankönyvek szerzőinek háttérére és a tankönyv felekezetiiségére is csak annyiban tér ki, amennyire az a vizsgálat szempontjából fontos, bár megjegyzendő, „visszafelé is működik”, vagyis a narratívából meg lehet mondani a felekezeti hovatartozást, mivel a 19. század végéig markáns eltérések jelentkeznek ezen törésvonal mentén, például Bocskai István megítélésében.

Az értekezés konklúziói: narratív trendek és változásaik

Bizonyos általános megállapítások adóttak: a narratívák vizsgálatakor minden téma kapcsán látványos, hogy a tananyagtartalom csökkenésével a tankönyvek leckéi is csökkentek; ez egy „univerzális” szabály. Emellett látható, hogy bizonyos témák tulajdonképpen soha nem is kerültek bele a tankönyvekbe, ilyen Corvin János vagy éppen Kanizsa eleste (1600).

A vizsgált témákban a szocialista korszak tankönyvei már 1945-től gyökeres változásokat hoztak, és ez különböző formákban, stratégiákkal történet meg, amit a habilitációs értekezés részleteiben bemutat. Így „alakult át” például a keresztény törökverő hős Hunyadi János, egy báróvá, aki legalább harcolt a törökök ellen; Mátyás az igazságos, Mátyás a centralista-abszolutistává; foszlott le a végváriakról és a Magyar Királyságról a keresztény-hős-védőbástya gondolat. Az 1989. évi politikai rendszerváltás után számos formában tovább élt a szocialista narratíva, illetve annak egyes elemei. A NAT 2012 és NAT 2020 számos átütő változást hozott a tankönyvekben az őstörténeti és a 20. századi témákban (például a Horthy-korszak kapcsán), de a „hosszú magyar 16. századi” témák kapcsán kevésbé rehabilitálódott a 19. századi többségi – gyakran kurucosnak hívott – narratíva.

A szerző médiaszereplései, előadásai és publikációi a témában

Médiaszereplések

M5 Ez itt a kérdés, Történelemoktatás a kommunizmusban
<https://www.youtube.com/watch?v=UcsYP75ZHOY>

M5 Ez itt a kérdés, Évszázados török-magyar kapcsolatok
https://www.youtube.com/watch?v=JO9Ntp_KtOk

M5 História, Mátyás király közép-európai kultusza
<https://www.youtube.com/watch?v=mVPZDalO1hA>

M5 História, Mátyás, a legenda <https://www.youtube.com/watch?v=8DEqSpJI4mI>

M5 História, Mohács kép, mint nemzeti szimbólum
<https://www.youtube.com/watch?v=0knY7LB2AKY>

M5 História, Erdélyi fejedelemség a Habsburgok és törökök szorításában
https://www.youtube.com/watch?v=BQ_skEDrUOE

M5 História, Mátyás és a reneszánsz kultúra virágzása
<https://www.youtube.com/watch?v=3wkKUczrDbA>

M5 História, Közép-európai harc a törökök ellen <https://www.youtube.com/watch?v=DMmS-aSL5DE>

Előadások

Illik Péter: A Tündérbert és a szaktörténetírás narratívái. Filmre vitt történelem. MKI, Budapest, MKI, 2023. december 15. <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/2023/filmre-vitt-tortenelem?start=12>

Illik Péter: Az új középiskolai történelem tankönyvek magyar-kora újkori leckéi a NAT, a KET és a történettudományi eredmények fényében. Magyarságtudományi tárgyak az új NAT-ban és a KET-ben. MKI, Budapest, 2022. május 6. <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/2022/magyarsagtudomanyi-targyak-az-uj-nat-ban-es-a-ket-ben-hu>

Illik Péter: A tizenöt éves háború a hazai középiskolai tankönyvekben, avagy Kanizsa elveszett. Európa elfeledett hadszíntere I. MKI, Budapest, 2021. május 31. <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/konferenciak-2021-hu/europa-elfeledett-hadszontere-hu>

Illik Péter: „Oda az igazság? Hunyadi János és Mátyás emlékezete a magyar középiskolai történelem tankönyvekben”. Hunyadiak és Corvinok. MKI, 2021. július 22-23. https://www.youtube.com/watch?v=_vOMs2Wqz6I

Illik Péter: Kanizsa ostromai (1600,1601) és a posztmodern történet szemlélet. Európa elfeledett hadszíntere II. MKI, Budapest, 2021. december 11. <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/konferenciak-2021-hu/europa-elfeledett-hadszontere2-hu>

Monográfiák

Illik Péter: A történész céh alkonya. Az elmaradt paradigmaváltás. Budapest, Unicus Műhely, 2019. (338 o.)

Boltik Richárd – Illik Péter: A mohácsi csata (1526) másképpen: a nagy temető? Budapest, Unicus Műhely, 2018. (281 o.)

A hosszú magyar 16. század törésvonalai és értékelései a hazai közoktatásban – Az értekezés tézisei

Illik Péter: A Mohács-kód: csatavesztés a magyar köztudatban. Budapest, Unicus Műhely, 2015. (114 o.)

Illik Péter: Történészek, viták a 16–17. századi magyar történelemről. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011. (157 o.)

Cikkek, tanulmányok

Illik Péter: Bocskai szabadságharca és koronája a középiskolai tankönyvekben. Történelemtanítás: Online Történelemdidaktikai Folyóirat 2024.

Illik Péter: Az új NAT szerinti középiskolai történelem tankönyvek magyar kora újkori leckéi a NAT, a KET és a történettudományi eredmények fényében. In: Pomozi Péter (szerk.): Magyarságtudományi tárgyak az új NAT-ban és a KET-ben. Oktatásmódszertani és oktatáspolitikai tanulmányok. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2023. 95–116.

Illik Péter: Hősnarratívák és hősképzés: végváriak a középiskolában. Történelemtanítás: Online Történelemdidaktikai Folyóirat 2023.

Illik Péter: A tizenöt éves háború a középiskolai tankönyvekben, avagy „Kanizsa elveszett”. Történelemtanítás: Online Történelemdidaktikai Folyóirat 2022.

Illik Péter: A történelem mint termék. Történetfilozófia helyett. In: Erdős Zoltán – Kindl, Melinda – Szabados Csaba – Fekete Sándor (szerk.): Látószögek és diagnózisok. Közös dolgaink 2019-2020. Pécs, Közös dolgaink – független értelmiségi platform, 2020. 221–229.

Illik Péter: A „mohácsi vész”-narratíva és a hazai értelmiség a 19. században. Előtanulmány In: Berta Péter – Vizi, László Tamás (szerk.): A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2020. 199 – 220.